

ביקורת ספרים

סנקה שלנו: הרהורים בעקבות התרגום החדש למכתבי סנקה

משה אלחנתי

סנקה, מכתבים אל לוקיליוס, כרך א (2017). (תרגום, מבוא ופירושים: דבורה גילולה). ירושלים: מאגנס בשיתוף המפעל לתרגומי מופת, 282 עמודים

מבט חטוף באמזון מגלה כי מתחילת שנות האלפיים פורסמו ספרים רבים שעניינם הרלוונטיות של הפילוסופיה היוונית־רומית, הסטואה, לחיים העכשוויים. רק בשנת 2017 פורסמו לא פחות מ־32 ספרים בנושא זה. כותרות הספרים מעידות על תוכנם כאלף עדים. להלן רק שתי דוגמאות המעידות על הכלל. האחת, *A guide to the good life* (Irvine, 2008), והאחרת, *A handbook for new Stoics: How to thrive in a world out of your control* (Pigliucci, 2019).

יש הרואים בגאות ספרותית זו אות וסימן לעניין גובר והולך בפילוסופיה הסטואית במסגרות אקדמיות, המחלחל לקהלים רחבים, ולעומתם יש המוצאים בהתעוררות העניין בסטואה הפופולרית עדות לעלייתה של תרבות עזרה עצמית, המחברת בין הפילוסופיה המעשית הקלאסית לבין הפסיכולוגים המודרני והפוסטמודרני לגווניו ולהסתעפויותיו. כך או כך, נראה שהעניין המחודש בסטואה כמוהו כשני צדדיו של מטבע. צד אחד הוא העניין האקדמי פילוסופי, והצד השני – הסטואה כמדריך למבוכת החיים העכשוויים. וכמו במטבע, אין קיום לצד אחד בלבד. הנה, למשל, בכל סתיו אלפי אנשים סביב הגלובוס משתתפים במה שמכונה "שבוע סטואי", המתואר על ידי מארגניו כהאי לישנא: "השבוע הסטואי מורכב משבעה פרקים, אחד לכל יום בשבוע. ההשתתפות מעניקה לך הזדמנות להצטרף לאלפי משתתפים מסביב לעולם הלומדים כיצד ליישם טכניקות ועקרונות סטואיים בחיי היומיום שלהם". על ארגון השבוע הסטואי מופקדים, מטעם עצמם, חברי אגודת "סטואיציזם מודרני" (Modern Stoicism) – עמותה שלא למטרות רווח

הרשומה בבריטניה. מייסדיה ופעיליה הם תמהיל אנושי של אנשי אקדמיה מתחומי הלימודים הקלאסיים והפילוסופיה ומטפלים למיניהם הנוקטים ברובם גישות של פסיכותרפיה קוגניטיבית. בין שאר החברים יש כאמור כמה וכמה פילוסופים המתמחים בתרבות ובמחשבה הקלאסית וגם "פסיכותרפיסט קוגניטיבי-התנהגותי", "מטפל אקזיסטנציאליסטי" ו"בודיהיסט חילוני וסטואיקן פעיל".

העמותה מציעה גם מגוון פעילויות, למשל Stoic Mindfulness and Resilience Training, SMRT – סדנה וירטואלית הנמשכת 28 ימים ובה נדרש כל מי שנרשם להקדיש לפחות 20 דקות מדי יום לקריאה ולתרגול מנטלי של שלוה סטואית. הסדנה מוקדשת לשכלול הכישורים הסטואיים-פסיכולוגיים (Stoic psychological skills) שנועדו לעודד ויתור על השליטה במה שהעולם והגורל הוציאו משליטתנו, וחשוב מכך, ללמדנו שנועדנו למצוא יכולת עמידה בעת מצוקה ולא דווקא לטפח נחישות וכוח סבל או להימלט לאסקפיזם אדיש, כפי שרבים מייחסים בטעות לפרקטיקה הסטואית.

נאמר מיד: אין שום דבר מפתיע בתחייה הסטואית. בעצם מחשבת הסטואה מעולם לא נעלמה ממחוזות המחשבה המערבית. מורשתם של אפיקטטוס (Epictetus, 55-135 לספה"נ), הפילוסוף היווני שמעמדו של עבד עלה לגדולה בחצרו של הקיסר נירון, ושל הלוחם, הפילוסוף והקיסר מרכוס אאורליוס (121-180 לספה"נ), וכמובן של סנקה (3 לפסה"נ עד 65 לספה"נ), שנחשב לדעת רבים לבלוט שבפילוסופים הסטואיקנים, ליוותה תמיד את תודעת המערב, אם מתוך גינוי ואם מתוך הערצה. ניטשה, למשל, סנט ב"אניני הסטואיקה, איזו מרמה של מילים!" (ניטשה, 1979, עמ' 19-20). לעומת זאת, מלומדים רבים טוענים כי סנקה, כנראה האהוב מכל הסטואיקנים, היה הסופר הפגאני המקובל ביותר על הכנסייה הקתולית מאז המאה השלישית לספה"נ. טרטוליאנוס איש קרתגו (Tertullianus), תאולוג ואחד מאבות הכנסייה, כינהו "סנקה שלנו". וגם על הרפורמציה הוא היה מקובל, עד שאפילו "קלווין המחמיר חיבר פירוש ל'על מידת הרחמים' של סנקה".¹ ויש אף מי שמפליג וטוען שתורת השוויון הסטואית, כפי שנמסרה על ידי סנקה, תרמה תרומה נכבדה למהפכה הצרפתית. כך או אחרת, חיותה של הסטואה נעוצה בכך שכל שתכפו הזמנים והשתנו הדורות, כך השכילה מורשתה להשתלב יפה עם זרמים הומניסטיים שהאמינו שההיגיון האנושי ויכולת הבחירה הם חלק

1 מתוך ההקדמה של מיריי הדס ל"כתבים נבחרים" (סנקה, 1962).

ממרקם הקוסמוס והטבע. כך יכלה הסטואה לקסום גם לבעלי אמונות אתאיסטיות או אגנוסטיות, גם לזה שהאמין בפנתאיזם וגם למונותאיסט המושבע. במובן זה, כל דור והסטואה שלו, כל דור וסנקה שלו, כפי שהיטיב לחזות זאת סנקה עצמו בכותבו: "אמצא חסד אצל הדורות הבאים, אוכל לקחת איתי שמות שייזכרו גם הם" (סנקה, 2017, על תהילה, מכתב 21, עמ' 75).

ואכן, סנקה הוא גם שלנו, של דוברי העברית, שהנה, אולי יותר מכל מחבר אחר מן העידן הקלאסי זכה להיות מתורגם לעברית שוב ושוב. נדמה שלפחות במקומותינו אין צורך ב"סטואיציזם חדש" כדי שמדף הספרים שלנו יתעשר בעוד תרגום, שמטבע הדברים מתווספים אליו הערות, מבואות ונספחים, המעשירים את הדעת ומאירים את סנקה מזוויות חדשות וישנות גם יחד. זכות ראשונים שמורה לתרגומו המוקדמים והמופתיים של הר"ר והרב אהרון קמינקא, שתרגם, פירש והעיר את כלל כתבי סנקה כבר בשנות הארבעים של המאה שעברה (סנקה, 1962),² וזכה על כך בפרס טשרניחובסקי. בזמננו אנו ראו אור תרגומיהם של אברהם ארוואטי (סנקה, 2010א) ושל נאוה כהן (סנקה, 2010ב) לכמה מחיבוריו האתיים.³ בשנת 2016 זכינו גם לתרגום סטירה פוליטית משל סנקה: "הדלעתו של קלאודיוס האלוהי" בתרגומה היפה של רחל בירנבאום, שאף הוסיפה הקדמה עשירה ורבת ערך (סנקה, 2016). ואחרון, התרגום החדש של מכתבי סנקה המונח כאן לפנינו, של דבורה גילולה, שצירפה אף היא מבוא ופירושים (סנקה, 2017).⁴

סגולתו המבורכת של הספר, הבאה לידי ביטוי הן בתרגום והן בדברי ההקדמה, אך בעיקר בפרשנות המפורטת המלווה כל מכתב ומכתב, היא שגילולה אינה מתמסרת לאופנת הפסיכולוגיזם הסטואי המעשי. הספר מציע תרגום רענן ודברי פרשנות מאירי עיניים בלא כל רמז ופנייה לעכשוויזם פופולרי, הנסוב כל כולו סביב ישועת הנפש הפרטית יותר מאשר סביב טיפוח המידות הטובות, כפי שביקשה הסטואה להשיג מאז ומתמיד.

- 2 לוציוס אנאוס סנקה, **מכתבי מוסר: מכתבים א-קכד**; מתורגמים מרומית עם הערות בידי אהרון קמינקא, 2 כרכים, כרך א: ר'אובןן מס: בסיוע מוסד ביאליק, ת"ש, 1940; כרך ב: תל אביב: דבר בהשתתפות מוסד ביאליק, תל אביב תש"ב, 1942 (כתבי לוציוס אנאוס סניקה, 1-2). מעניין להיווכח מה הוציאו לאור בארץ ישראל בעיצומה של מלחמת העולם השנייה.
- 3 יפה עשו המביאים לדפוס שטרחו להקדים תודה של הוקרה "לרב ד"ר אהרון קמינקא, ראש וראשון למתרגמי סנקה".
- 4 בספר מתורגמים 74 מכתבים מתוך 124 מכתבים בפורמט "המכתב הפילוסופי", שמוענו ללוקיליוס. אם כן יש טעם לצפות לכרך ב של מפעל התרגום המבורך הזה.

הסטואה, כך מוסכם על רבים, הייתה אולי הזרם הפילוסופי החשוב ביותר בעולם העתיק היווני-רומי. ראשיתה אצל הפילוסוף זנון מאליאה (Zeno of Elea) במאה הרביעית לפנה"ס, ושיאה במאה הראשונה לספה"נ אצל סנקה המדינאי, הפילוסוף והסופר, אצל אפיקיטוס העבד המשוחרר, ואצל מרקוס אורליוס, הקיסר הפילוסוף מן המאה השנייה לספה"נ. יותר מ-400 שנה של מחשבה סטואית מגוונת ולגמרי לא אחידה. ואכן, בהקדמה הקצרה והממצה מיטיבה המתרגמת לסכם לקורא את עיקרי הסטואה בכל אחת מתקופותיה. כך לומד הקורא להבחין בבהירות בין הסטואה המוקדמת, המטפיזית יותר בתוכני דיוניה, כפי שהורה אותה הפילוסוף זנון באותה שְׁרַת עמודים נודעת באתונה (stoa poikile), ועד לתקופה המאוחרת, תקופתם של סנקה ואפיקטוס, שאז פנתה הסטואה מן העיון התאורטי לריון "בשאלות מעשיות, בתורת המידות וזנחה את ענפי הפילוסופיה האחרים" (סנקה, 2017, עמ' 6). עד כדי כך, שסנקה אף הרשה לעצמו לבקר את חכמי הפילוסופיה המתעמקים יתר על המידה בתורת ההיגיון המסיטה מן הדברים החשובים שהפילוסופים צריכים להתעמק בהם. ובלשונו החדה: "זמן רב גזלו מהם התפלפלות מילולית, התדיינות מתוחכמת, המחדדת חריפות לשווא. אנחנו קושרים קשרים, שוזרים במילים משמעות כפולה ואחר כך מתירים" (סנקה, 2017, על ההתפלפלות, מכתב 45), ובהמשך אף הוסיף וחידד: "קיקרו אמר שלא יהיה לו פנאי לקרוא משוררים ליריים אפילו יוכפלו ימיו. אני מוסיף לסוג הזה גם את העוסקים בהיגיון, אלא שטיפשותם חמורה יותר" (סנקה, 2017, על קוצר החיים, מכתב 49). אכן, דברים חריפים שהטרימו במאות שנים את הפילוסוף האנגלי פרנסיס בייקון, שהביע את מורת רוחו מן הפילוסופיה היוונית בראשית המאה ה-17 בכותבו: "אריסטו הוא שגרם לבני האדם להיות 'עבדים למילים' בכך שעורר את תשוקתם הידועה לשנינות ולהתפלפלות" (Rossi, 1968, pp. 42-43).

לא מקרה הוא אפוא שהיצירה "מכתבי מוסר" או "מכתבים אל לוקיליוס" נחשבת ליצירה האהובה ביותר של סנקה, ובמידה רבה למייצגת הנאמנה ביותר של מזגו הפילוסופי. המכתבים הללו, שנכתבו בשנות חייו האחרונות לידידו גיוס לוקיליוס יוניור, סופר ומלומד שהיה גם נציב רומי בסיציליה, הם בראש ובראשונה טקסטים בתורת המידות. יותר מאשר כתיבה לחבר נפש נועדו המכתבים, ברוח הסטואה, ללמד מהי בינה טובה, שבלעדיה הרי אין האושר מצוי לאדם. ברוח דברים אלו מדגישה המתרגמת, כי סנקה בחר בסוגת המכתב הפילוסופי "כצורה נוחה לפיתוח רעיון, לעיון בשאלה וביאורה" והכול כדי להעביר לקהל הקוראים, בנועם

ובדרך של שיחה, "עצות מסייעות" באותם עניינים הקרובים אצל כל אדם. אם כן מכתבי סנקה הם בבחינת שיעור מתמשך והדרגתי שנועד לספק ללוקיליוס, אך גם לכל קורא באשר הוא, "הכוונה רוחנית [...] מדריך עצמי לחיים נכונים" (סנקה, 2017, עמ' 19).

והעניינים המצריכים עצה וחוכמה מרובים ומגוונים, כפי שמעידות כותרות המכתבים (שאינן במקור, אלא פרי רוחה של המתרגמת), ולהלן רק כמה מאלו: "על ידידות אמת"; "על פחד ממוות"; "על פרישה מן ההמון"; "על זְקנה"; "על פחדי שווא"; "על שלום הגוף והנפש"; "פילוסופיה כוחה במעשים"; "על תהילה"; "על ריפוי הנפש במסעות"; "על חיי תבונה"; "על ההתפללות"; "על שיט בים"; "על הנאה ושמחה"; "על בריאות רופפת ועמידה בייסורים" וכמובן, "על ההתאבדות". אכן, נושאים מנושאים שונים שכולם כרוכים בשאלת החיים המאושרים, כפי שכתב סנקה לידידו: "איש אינו יכול לחיות חיים מאושרים, אפילו נסבלים, בלי לימוד חוכמה. חוכמה מושלמת יוצרת חיים מאושרים" (סנקה, 2017, על השמחה שבחוכמה, מכתב, 23)

סוד קסמם של המכתבים, מלבד האוניברסליות העל-זמנית שלהם, הוא בפשטות ניסוחם ובסגנונם הרטורי השוזר דברי חוכמה ואתיקה יחד עם כתיבה אישית ואף אינטימית, המצטיינת לא פעם בראייה עצמית מפוכחת. כך למשל יכול סנקה לתאר בפרוטרוט ובגילוי עצמי חושפני הפלגה קצרה בים, שעוררה בו חרדות קשות וגרמה לו סבל בלי-תואר. "אבל אני סבלתי כל כך עד שסילק הסבל את פחד הסכנה. [...] לחצתי על הקברניט והכרחתי אותו, אם ירצה ואם ימאן, לפנות אל החוף. [...] לא חיכיתי... זכרתי את מיומנותי – אוהב ותיק של מים קרים – וקפצתי לים בבגדיי, כיאה לחובב מים קרים". ומווידוי מביך זה שיש בו אף שמץ של ביזוי עצמי, מוביל סנקה את הקורא לסיפא של המכתב, שכולו שיר הלל לחוכמה כסייג לחרדה: "בדבר אחד החכם מקדים את האל: האל משולל פחד בזכות טבעו, החכם בזכות עצמו. דבר גדול הוא להיות בעל חולשת אדם וביטחון של אל. מופלא כוחה של הפילוסופיה להדוף את כל ההתקפות של המקריות" (סנקה, 2017, על שיט בים, מכתב 53, עמ' 145-147).

מכתבי סנקה הם בבחינת גשר בין תרבויות וזמנים, וגם בין רגשות בני אדם. אהרון קמינקא, בתרגומו פורצי הדרך שנזכרו לעיל, כבר עמד על כך כשתיארם כ"מטמון חשוב של רעיונות אנושיים משותפים למשכילים בקרב הרומאים [...] וגם לחכמי ישראל מדורו של הלל הזקן ורבן יוחנן בן זכאי ופילון מאלכסנדריה" (סנקה,

1962, עמ' 359). אשר על כן, תרגומי בכלל ותרגומי המכתבים בעיקר רצופים בהשוואות ובמובאות ממסכתות התלמוד, מפרקי אבות, מדברי חז"ל לדורותיהם, מהגינות הרמב"ם וממשוררי תור הזהב בספרד. ולא בכדי הוא משווה – כוונתו מרחיקת לכת והומניסטית לעילא; מסקנתו היא שקריאה אצל כותבים פגאניים בכלל ואצל סנקה במיוחד מלמדת כי לא תהום מפרידה בין מוסר יהודי למוסר העמים.

וכך מסכם קמינקא את לקחי הקריאה בסנקה: "היוצא מזה הוא אפוא, כי מצד התוכן של הרעיונות אי אפשר כלל לדבר על מוסר יהודי בניגוד למוסר אנושי. אין מוסר יהודי מיוחד נמצא בעולם, יש רק מוסר אנושי" (סנקה, 1962, עמ' 367). והרי לנו הטעם בכל תרגום והוצאה מחודשת של כתבי סנקה בכלל ומכתביו בפרט. והיגיון זה נכון שבעתיים בעת הזו, שבה מעמתים מוסר לאומי אחד כנגד האחר. שהנה כאן אצלנו, אך גם במקומות אחרים, מסתגרים יחידים וקבוצות בדל"ת אמותיהם, נועלים עצמם בתוך מסגרות דתיות קשיחות ומדירות, ומתכנסים יותר ויותר אל תוך לאומיות צרה ואידאולוגיות של שנאת זרים. על כן טוב וראוי לחזור ולקרוא את סנקה בכל דור ודור, ואת זאת מציעה לנו דבורה גילולה בתרגומה החדש ומושך הלב.

מקורות

- ניטשה, פרידריך (1979). **מעבר לטוב ולרוע** (תרגום: ישראל אלדד). ירושלים: שוקן.
- סנקה, לוציוס אנאוס (1962). **כתבים נבחרים** (תרגום: אהרון קמינקא; הקדמה: מיריי הדס). תל אביב: דביר.
- סנקה, לוקיוס אניאוס, וקאסיוס דיו (2016). **סנקה: הדלעתו של קלאודיוס האלוהי; קאסיוס דיו: היסטוריה רומית ס-סא 4** (תרגום, מבואות, הערות ומפתחות: רחל בירנבאום). ירושלים: מוסד ביאליק.
- סנקה, לוקיוס אנאיוס (2010א). **על החיים המאושרים** (תרגום והערות: אברהם ארוואטי). בנימינה: נהר.
- סנקה, לוקיוס אנאיוס (2010ב). **על קוצר החיים** (תרגום והערות: נאוה כהן). בנימינה: נהר.
- סנקה (2017). **מכתבים אל לוקיליוס, כרך א** (תרגום, מבוא ופירושים: דבורה גילולה). ירושלים: מאגנס בשיתוף המפעל לתרגומי מופת.

Irvine, William B. (2008). *A Guide to the good life: The ancient art of Stoic joy*. Oxford, GB: Oxford University Press.

Pigliucci, Massimo, & Gregory Lopez (2019). *A handbook for new Stoics. How to thrive in a world out of your control*. New York, NY: The Experiment.

Rossi, Paolo (1968). *Francis Bacon from magic to science*. London: Taylor & Francis.

